

Kap 8 : Statskuppen & författningen

*Om staten är för stark krossar den oss,
om den är för svag går vi under.*

Sveriges historia är full av märkesår. Här kommenteras 1809 års statskupp & författning, forskningen om denna och efterdebatten.

* * *

Statskuppen

1809 års statskupp ägde rum den 7-13 mars under ledning av generalerna George Adlersparre (1760-1835) & Carl Johan Adlercreutz (1770-1815). Det var oklart redan för samtiden vad kuppmaakarna egentligen eftersträvade för samhälle & 200 år av forskning har inte lämnat några klara besked. Några demokrater var de i alla fall inte. De tycks främst ha varit drivna av sitt Gustaf III-hat & sin ryssrädsla (Sather 2015).

Initiativet gled dem snabbt ur händerna. Valet av Jean Bernadotte till tronföljare kan tolkas som ett försök att återta det. Bernadotte var tacksam & gav t o m juntans ledande ”civilist” Hans Järta en plats i regeringen. Där upplevde han sig dock ha så litet inflytande att han efter bara ett par månader begärde att entledigas. Samtida skildringar påpekar nogsnamt att kuppmaakarna inte ville ha någon ”folklig” medverkan & så blev det inte heller.¹ Statskuppen var en i raden av kraftmätningar mellan kung & adel. All skuld för rikets tillstånd lades på Gustaf IV & så har det fortsatt. När historikern Dick Harrison 2009 skulle recensera journalisten Anders Isakssons skildring av förloppet² lät det så här:

”Det har nu gått två århundraden sedan Sverige stod på randen av en nationell katastrof. Om det gått riktigt illa kunde hela riket ha kollapsat och upphört att existera. Ryssarna hade redan tagit Finland och var på väg att erövra Norrland. Fransmännen stod [under general Jean Bernadotte] redo att invadera Skåne. En annan armé [under general Karl August] stod i Norge och kunde falla in i Värmland. Vår kunglige diktator var en verklighetsfrämmande drömmare som ansåg sig av Gud utkorad att bringa reda i den av Napoleon förstörda världen.

Mitt i allt detta, mars månad 1809, revolterade Västra armén i Karlstad under ledning av [general] George Adlersparre, och i Stockholm avsattes kungen [av general Carl Johan Adlercreutz] i en regelrätt statskupp.”³

Om man anlägger ett Gustavianskt perspektiv blir händelseförloppet att Sverige ännu en gång hade regredierat till polsk adelsrepublik, demokrati & internationellt åtlöje. Mera exakt: 1809 ersattes Gustaf IV med sin senile farbror & sonen-tronföljaren med den norske fiendegeneralen Karl August som efter sin död 1810 ersattes med ytterligare en utländsk fiendegeneral Jean Bernadotte. Under tiden ägnade sig den svenska armén åt intriger i Anjala-förbundets anda i stället för att slåss mot fienden. 1789 räddade Gustaf III genom Förenings- & säkerhetsakten (en sorts undantagslagar) Sverige från en befarad ”polsk” delning. 1809 gick det sämre för sonen. Det finns en lång debatt om de adliga officerarnas bristande lojalitet, kompetens & stridsvilja som jag här hoppar över, men jag citerar historikern, diplomaten & Finlandskännaren Krister Wahlbäck:

”Åren 1809-1810 är ett lågvattenmärke i vår historia. Gustaf IV Adolfs avsättning och det

¹ Schinkel & Bergman 1852: del 4, kap 8, ss. 361-448; Tersmeden 1999; Isaksson 2009: s. 319.

² Isaksson 2009.

³ Dick Harrison. På randen till nationell katastrof. Svenska Dagbladet, 2009-01-20.

militära nederlaget ledde inte till någon nationell samling, utan till hänsynslös maktkamp och futtiga intriger inom det nya ledande skiktet. Egendomligt nog lyckades man faktiskt åstadkomma en ny och för sin tid ganska avancerad författning, alltså den regeringsform som antogs den 6 juni 1809. Men det är ett undantag från en mörk helhetsbild.”⁴

Principfast omedgörlighet har sedan dess ett dåligt rykte i svensk politik. ”Bättre en levande hund än ett dött lejon”, som araberna uttrycker saken.

* * *

Författningen

Liksom de föregående omvälvningarna 1720, 1772 & 1789 skulle författningen skrivas om. Kupp-
makarna saknade dock denna gång egen kompetens, och måste anlita ämbetsmännen i konseljen.
Dessa fick välja mellan att avgå & att svära juntan trohet, vilket de flesta gjorde. Genom detta
hamnade dock kupp-
makarna i minoritet & såg sig tvungna att kompromissa. Jag citerar Torgny
Segerstedt om opinionen:

”1809 års författning var en kompromiss. Det tycks de flesta historiska och statsvetenskapliga forskare vara överens om. Orsakerna därtill var flera men ett väsentligt skäl till kompromissen utgjorde det förhållandet, att kupp-
makarna alls inte kunde räkna med stöd för sin politik från hela den svenska befolkningen. De svenska bönderna var positivt inställda till Gustaf IV Adolf och prästerna var rädda för att de, genom revolutionen, skulle förlora sina privilegier, bl. a. sin särställning som ett riksstånd.

Schematiskt kan man säga att det fanns två huvudriktningar och därför även två förhoppningar bakom 1809 års statskupp. Den ena riktningen ville återställa en maktbalans mellan konung och ständer. Den tänkta idealsituationen var, förefaller det, närmast den, som rådde i Sverige strax efter 1772 års statskupp, dvs. under Gustaf III:s första regeringsår, med den gamla tryckfrihetsförordningen från Frihetstiden i kraft. Man ville undvika både envælde och ständervælde. Det är troligt att många anknöt till den diskussionstradition, som tidigare utvecklats i Sverige, när man under 1700-talet sökte motivera en balans mellan kung och ständer. I min bok om *Den akademiska friheten under gustaviansk tid*¹ har jag berört denna svenska tradition. I allmänhet betonade man den historiska utvecklingen och erfarenheten. Anhängare till denna riktning var måna om att betona att 1809 års händelser inte var revolutionära, inte markerade abrupta avbrott, utan organiskt hörde samman med den tidigare svenska utvecklingen. Vi kan erinra om att Anders Odel [1715-1773] hävdade att måttan, *lagom*, var principen för det svenska regeringssättet. Ger man avkall på måttan hamnar man, sade han, antingen i souverainité, aristokrati eller demokrati. Liknande tankegångar framfördes av rikshistoriegrafef Anders Schönberg [1737-1811].² Även om Montesquieu var den stora förebilden ifråga om maktfördelningsläror för 1809 års grundlagsförfattare, så kan man med visst skäl hävda, att man även hade inhemska auktoriteter att falla tillbaka på.

Den andra riktningen bland 1809 års politiker utgjordes av män, som ville genomföra en radikal representationsreform och radera alla privilegier, som man uppfattade som förlegade. En ny representationsreform motiverades, ansåg de, av att många betydande medborgargrupper vuxit fram, som inte hade någon hemortsrätt i den bestående fyrståndsríksdagen. Det var mot tankar på en radikal representationsreform som prästerståndet reste motstånd och någon reform kom heller inte till stånd.³ Det gamla stånds- och privilegiesamhället överlevde i stort sett statsvälvningen.”⁵

[Adlersparres eget förslag, den s k Tibble-promemorian, var en moderniserad variant av

⁴ Krister Wahlbäck. Vilka är skälen att uppmärksamma 1809? Bygdea blog, 2007-08-28.

⁵ Segerstedt 1976; ss. 5-6.

frihetstidens riksråd, där ständerna skulle ha representanter i konseljen. Det fick inget gehör. Inte heller ett förslag att med vapenmakt tvinga riksdagen att acceptera hertig Carl som kung. I utbyte skulle riksdagen få välja en egen tronföljare ”af Fransk eller Dansk fabrik”, vilket faktiskt skedde.]

¹ Uppsala 1975

² Ibid. 11 f.

³ Emil Liedgren. Neologien, romantiken, uppvaknandet. I: Svenska kyrkans historia, del VI, Stockholm 1946, s. 48 ff.

*

Anders Isaakson (och uppenbarligen även Dick Harrison) hade gärna sett att 1865 års författning infördes redan 1809 och ger Karl Johan skulden:

”Med Karl Johans omfamning av 1809 års författning ströks också reformeringen av ständsriksdagen från dagordningen, han ville inte ha några förändringar och var allmänt misstänksam mot allt som luktade opposition och kritik mot hans styre. *L'opposition, c'est conspiration* är yttrande som möjligen med orätt tillskrivs honom, men det svarade utmärkt väl mot själva andan i hans sätt att leda landet. Tack vare honom kom Sverige i nästan 60 år att bevara en ständsrepresentation som utformats under senmedeltiden och en författning som skrivits utifrån det sena 1700-talets fursteideal, den upplyste despoten. Konstitutionellt blev Sverige en ö för sig, oemottaglig för intryck från omvärlden. Reformerna begränsades till att prästeståndet fick släppa in några professorer från Uppsala och Lund och att borgarståndet öppnades halvt på glänt mot ofrälse bruksägare.”⁶

* * *

Forskningen

Regeringsformen accepterades under sommaren av både hertig Carl & ständerna. Bondeståndet hade som villkor att den avslutande §114 om att ständernas privilegier hade grundlagsstatus skulle avskaffas men fick ge sig. Resten av författningen – riksdagsordningen, successionsordningen & tryckfrihetsförordningen – tillkom efter hand. 1812 års riksdag lyckades Karl Johan få acceptans för några smärre ändringar. Det som har låtit mest tala om sig är: (1) Paragraf 4 om kungens relationer till sina statsråd ändrades från den tvingande formuleringen ”tage underrättelser och råd ... af ett statsråd” till den diffusare ”inhämta et cetera”. (2) Indragningsrätten från Gustaf III:s tid återinfördes: att utan tryckfrihetsåtal med jury, men med ett administrativt beslut som inte behövde motiveras, med omedelbar verkan kunna dra in utgivningstillståndet för en tidning.

Eftersom författningen 1809-1974 reviderades inte mindre än 389 gånger, är det svårt att uttala sig generellt om aktstycket. 1809 års författning & tillämpning var hela livstiden stadd i förändring. Forskningen i ämnet följer fyra spår: (1) Periodens politiska historia. (2) Biografier om 1809 års män. (3) Publiceringen av de för författningens tillkomst relevanta dokumenten. (4) Författningens idéhistoria, tillkomst, ideologi, tillämpning & ”demokratiska potential”.

*

1809 års män har med tiden blivit synonyma med kungamakaren Georg Adlersparre & den politiske aktivisten, ämbetsmannen m m Hans Järta (1774-1847). Adlersparre var ideologiskt alltför splittrad & ovan vid kommittéarbete för att ha något inflytande på författningsarbetet. I egenskap av militär

⁶ Isaksson 2009.

trodde han sig kunna kommandera fram ett resultat & när detta inte gick uteblev han från mötena. Järta hade däremot en framträdande roll som kommittéryttare i de två författningspropositionerna (Håkansonska förslaget & slutversionen), och som frispråkig ämbetsman & debattör hela Karl Johans-tiden.

Någon gång under 1810-talet övergav Järta sin ungdoms franska upplysningsideologi för att ansluta sig till den tyska historiska skolan & efter sin död lanserades han som en ”upplysningskonservativ” förebild. Järtas konservativa avfall har med tiden blivit lika omskrivet som Geijers liberala dito. Själv ville han inte lägga alltför stor vikt vid saken utan påstod sig vara ”liberal-konservativ”, vad nu det innebar. Oklarheten tycks ha breddat hans inflytande: För 1848 års män som Julius Mankell innebar han en beredskap att kompromissa med sin ungdoms radikala idéer. För adelshögern som Louis De Geer & Henning Hamilton var han en svensk motsvarighet till Edmund Burke, ett reform-konservativt alternativ mellan status quo & revolution. För statsvetaren Rudolf Kjellén var han en inflytelserik förespråkare för den ”organiska” teorin om statens natur – staten som både en produkt av sitt samhälle & som en självständig entitet.

*

Det har genom åren gjorts stor affär av att 1809 års författning skulle vara en ”inhemsk” snarare än ”utländsk” produkt. Rönnström (1997), Christensen (2007), m fl sammanfattar 100 år av forskning som att frågeställningen var ofruktbar. Svenska lagstiftare hade ända sedan medeltiden anpassat utländska idéer till svenska förhållanden. Forskningen kunde enligt dem bäst beskrivas som att en hel generation professorsämnen motionerade sina käpphästar. Detta verkar dock att ta i. Enligt den historiska skolan var författningen visserligen inte idébaserad, men i hög grad baserad på svenska historiska erfarenheter. 100-årsjubileet av Järtas födelse beskrev statsminister Louis De Geer saken som att:

”Att Regeringsformens uppställning icke är systematisk, har påtagligen varit afsigtligt. Utskottet aktade mera på historien än på teorien och utgick från den grundsats att icke onödigtvis omskapa de gamla formerna. Men af historien lär den verkliga Statsmannen icke blott hvad som förtjenar att bevaras, utan ock hvad som måste ändras, och 1809 års grundlagsstiftare drogo icke i betänkande att ändra sådant som visat sig skadligt. De många förbud och maktinskränkningar, som denna grundlag innehåller, äro nästan alla framkallade af förvillelser eller maktmissbruk, som vår historia har att omtala, och affattningen af en mängd stadganden har af denna anledning erhållit en nästan polemisk ton.”⁷

Detta sammanfattades av statsvetaren Pontus Fahlbeck som att 1809 års författningen var ”Sveriges historia omsatt i [lag]paragrafer, den mogna frukten af de närmast föregående århundradenas inre och yttre erfarenheter och ytterst af svenska folkets hela utveckling”⁸, vilket förefaller mig som en korrekt beskrivning. Man kan ju önska sig en mera smickrande beskrivning av svensk politik än ett förbud för kungen att tvinga fram riksdagsbeslut under vapenhot (§110), men Sveriges historia är nu som den är.

Hertig Carl hade gärna sett att riksdagen bara inkallades vart 9:e år. Andra förordade vart 3:e år. Kompromissen blev vart 5:e år. Riksdagens kontrollmakt blev en stor fråga. Det måste vara möjligt att styra riket även när riksdagen var ajournerad, men i efterskott kunna beivra maktmissbruk. Lösningen var en komplicerad maktbalans kung-riksdag: (1) Både kung & riksdag kunde ta initiativ till lagstiftning (=lägga fram motioner). (2) Rådgivarna i konseljen valdes av kungen men var ansvariga inför riksdagen. De kunde ställas inför riks rätt om de sanktionerade lagstridiga beslut. (3) Även ämbetsmännen i departementen var genom Justitieombudsmannen (JO; §§ 97-101) ansvariga

⁷ De Geer 1874: ss. 22-23.

⁸ Fahlbeck 1910: s. 29.

inför riksdagen. (4) Kungen var dock rättsligt immun. Någon form av parlamentarism var det inte frågan om, men förvaltningen & rättskipningen fick inte strida mot rikets lag (=riksdagens beslut).

Eftersom Järta i en promemoria använder Montesquieus terminologi, har antagits någon form av påverkan, men det har inte gått att verifiera. Likaså diskuteras i forskningen två möjliga förebilder: den amerikanska författningen 1787 & den franska författningen 1791. Det har inte gått att hitta några inlån från dem heller, men möjligen finns ett indirekt inflytande genom att 1809 års författning för första gången formulerades som ett politiskt dokument. Förut hade monarkin alltid varit underförstådd. Nu var man tvungen att precisera sig:

§1. Sveriges rike skall styras af en konung och vara ett arfrike med den successionsordning för en afliden konungs manliga efterkommande, som af riksens ständer fastställd varder.

*

Angående författningens ”demokratiska potential” är det förmodligen mera rättvisande att tala om den svenska ständsriksdagens demokratiska potential. Dess kontinentala motsvarighet var baserad på tre stånd: adel, präster & 3:e ståndet (=borgare + bönder). Den svenska fyra-stånds-riksdagen hade genom separata stånd för borgare & bönder dubbel folklig förankring jämfört med t ex Frankrike. I Geijers terminologi (se kapitel 5): De monarkiska (=feodala) stånden balanserades av de republikanska stånden.

Det finns också spekulationer om den svenska fattigdomens politiska betydelse. Den svenska adeln var både för liten, för fattig & för folklig för att utöva något nämnvärt förtryck. Den bestod av nyadlade bönder.⁹

* * *

Efterdebatten

Åren kring 100-årsjubileet 1909 var forskningen på författningen som livligast. Efter 1974 var det dags för sammanfattningar & reflexioner. 200-årsjubileet 2009 lät riksdagen publicera en antologi om regeringsformen & tryckfrihetsordningen. Året därpå publicerades en ”halv-officiell” bokserie om Sveriges 22 statsministrar mellan 1876 (då ämbetet inrättades) och 2009. 2014 kompletterades bokserien med ”en generell historik över Sveriges politiska liv 1809-2009”.¹⁰ Eftersom dessa tre verk är segrarnas version av den svenska författningsutvecklingen är den gamla ordningens förespråkare snålt representerade. Hans Järta finns med, men ingen av de övriga. Riksdags- & Successions-ordningens utvecklingen är bara antydda. Historikern Henrik Edgren beklagar i sin recension att beskrivningen av 1800-talets ständsriksdag & politik är så kortfattad att den krokiga vägen fram till dagens parlamentarism blir obegriplig.¹¹

Författningens konsekvenser för ståndssamhället 1809-1865 redovisas i kapitel 11. Författningens konsekvenser för klassamhället 1866-1918 redovisas i kapitel 12. Efter 1918 går dock lagtexten & praxis skilda vägar. Författningsjuristen Fredrik Sterzel beskriver det som att Sverige 1918-1974 i likhet med Stor-Britannien saknade konstitution. Det fanns visserligen en grundlag, men den uppdaterades inte. I stället utvecklades en parallell lagstiftning. Författningsändringarna 1917-1921 redovisades t ex inte i regeringsformen utan i riksdagsordningen & i en särskild vallag. Sterzel försvarade detta med att grundlagsändringar i kontroversiella frågor är svåra att genomföra & att vissa riksdagsbeslut faktiskt är av mindre principiellt intresse än andra. Regeringsformen var lång

⁹ Almqvist 1838.

¹⁰ Brundin & Isberg red. 2009; Bergstrand & Ohlsson red. 2010; Ohlsson 2014.

¹¹ Karlbom 1964; Edgren 2009.

redan som den var. Redan innan 1918 fanns det dock gott om både ”döda & underförstådda bokstäver”.¹²

Det var också detta att regeringsformens *raison d'être* var att lägga hinder i vägen för ett kungligt styre. När segern över monarkin 1918 var vunnen hade den spelat ut sin roll. Att fortsätta i gamla spår var ett håll mot folkstyret. Finansminister Gunnar Sträng uttryckte det 1962 som att ”Jag är varken jurist eller grundlagstolkare, och därför tvekar jag inte att säga, att riksdagen skall ha rätt att sätta sig över grundlagen, om den anser att det finns motiv för detta i en specifik fråga.”¹³

¹² Kjellén 1893, 1897 & 1902.

¹³ Petré 1962; Sträng 1962; Sterzel 2009: s. 472;

Referenser

- *Almqvist, Carl Jonas Love. (1838.) Svenska fattigdomens betydelse. I: Romberg red. 1996.
- +Arstad, K. (red.) (1999.) Rapport fra Clio og Mars-seminaret på Forsvarsmuseet 28.-29. oktober 1998. Forsvarsmuseets småskrift. Oslo: Forsvarsmuseet.
- *Bergstrand, Mats & Ohlsson, Per T. (red.) (2010.) Sveriges statsministrar under 100 år. 22 volymer. Stockholm: Bonnier.
- *Brundin, Margareta & Isberg, Magnus. (red.) (2009.) Maktbalans och kontrollmakt : 1809 års händelser, idéer och författningsverk i ett tvåhundraårigt perspektiv. Stockholm: Sveriges riksdag.
- *Christensen, Frida. (2007.) Forskardebatten kring 1809 års regeringsform. Högskolan i Halmstad: sektionen för lärarutbildning. [Historia: C-uppsats.]
- *De Geer, Louis. (1874.) Minnesteckning öfver Hans Järta : föredragen på Kongl. Vetenskapsakademiens högtidsdag den 31 mars 1874. Stockholm: Norstedt.
- *Edgren, Henrik. (2009.) Recension: Maktbalans & kontrollmakt. Historisk Tidskrift, 2009:4, ss. 758-760, vol. 129.
- *Fahlbeck, Pontus. (1910.) Regeringsformen i historisk belysning. Stockholm: Norstedts.
- *Glenthøj, Rasmus & Nordhagen Ottosen, Morten. (2014.) Experiences of war and nationality in Denmark and Norway, 1807-1815. Houndmills, Basingstoke, Hampshire : Palgrave Macmillan.
- *Isaksson, Anders. (2009.) Kärlek och krig : revolutionen 1809. Stockholm: Bonnier.
- *Karlbohm, Rolf. (1964.) Bakgrunden till 1809 års regeringsform : studier i svensk konstitutionell opinionsbildning 1790-1809. Göteborg: Elander. [Avhandling]
- *Kjellén, Rudolf. (1893.) Den nationella karakteren i 1809 års grundlagstiftning. Historisk tidskrift, 1893: ss. 1-22.
- *Kjellén, Rudolf. (1897.) Om den svenska grundlagens anda : Rättspsykologisk undersökning. Göteborg.
- *Kjellén, Rudolf. (1902.) Döda bokstäfver i Sveriges gällande regeringsform. Statsvetenskaplig tidskrift, 1902: ss. 181-200.
- *Ohlsson, Per T. (2014.) Svensk Politik. Lund: Historiska media.
- *Petrén, Gustaf. (1962.) När får grundlagarna åsidosättas? Svensk JuristTidning, 1962: ss. 486-488.
- +Romberg, Bertil. (red.) (1996.) Carl Jonas Love Almqvists samlade verk 8 : Törnrosens bok VIII-XI. <litteraturbanken.se> (2020-01-01).
- *Rönström, Emma. (1997.) Forskardebatten kring 1809 års regeringsform. Statsvetenskaplig tidskrift, vol 100, 1997:4, ss. 448-467.
- *Sather, Lee. (2015.) The prince of Scandinavia : prince Christian August and the Scandinavian crisis 1807-1810. Oslo: Forsvarsmuseet.
- *Schinkel, Bernt von, Bergman C W, Rogberg, Carl Hellstenius, J A C, Alin, Oscar & Boéthius, S J. (1852.) Minnen ur Sveriges nyare historia. Del 1-12 & bihang (1852-1893). Stockholm: P.A. Norstedt & söners förlag. <runeberg.org> (2016-01-01).
- *Segerstedt, Torgny T. (1976.) Den akademiska friheten 1809-1832. Skrifter rörande Uppsala universitet.
- *Sterzel, Fredrik. (2009.) Författningens föränderlighet : Från grundlagstext till konstitutionell praxis. I: Brundin & Isberg red. 2009: ss. 455-482.
- *Sträng, Gunnar. (1962.) Genmäle [till Petrén 1962]. Svensk JuristTidning 1962: ss. 488-489.
- *Tersmeden, Fredrik. (1999.) Hade Sverige en revolution 1809? I: Arstad red. 1999: ss. 37-57.